

DET SOVENDE SUBJEKT

Medicin, biopolitik og litteratur

Nu var madame Cottard hensunken i dyb søvn. [...] 'Det er jo afsindigt,' udbrød [doktor] Cottard, 'lige om lidt vil hun forsikre os om at hun slet ikke har sovet. Det er ligesom de patienter der møder op til en konsultation og påstår at de aldrig sover.' 'Måske tror de faktisk selv på det,' lo monsieur de Cambremer. Men doktoren var lige så glad for at sige folk imod som han var for at gøre nar, og først og fremmest kunne han ikke acceptere at en uindviet havde den frækhed at tale til ham om lægefaglige spørgsmål. 'Man tror ikke at man ikke sover,' bekendtgjorde han i et dogmatisk tonefald. 'Aha,' svarede markis'en med et ærbødigt buk, sådan som Cottard selv ville have gjort førhen. 'Man kan tydeligt se,' fortsatte Cottard, 'at De ikke ligesom jeg har ordineret helt op til to gram trional uden at det er lykkedes at få søvnen til at indtræffe.' 'Nej, rent faktisk,' svarede markis'en med en selvtilfreds latter, 'har jeg aldrig taget trional eller andre af den slags medikamenter, der hurtigt holder op med at virke, men som ødelægger fordøjelsen. Når man som jeg har været på jagt hele natten i Chantepie-skoven, forsikrer jeg Dem at man ikke har brug for trional for at sove.' (Marcel Proust, *Sodoma & Gomorra* 2 161-2)

Denne artikel handler om det sprog, der omgærder søvnen. Når vi sover, befinder vi os i en tilstand, hvor vi ikke er omgivelserne eller os selv bevidst. Alligevel prøver vi som mennesker at skildre og forstå, hvad det vil sige for et 'jeg' at sove. Igennem sproget kan vi nemlig tænke abstrakt om noget, vi ikke har erfaret eller sanset, og som derfor ligger uden for vores umiddelbare subjektive erfaringsverden. Litteraturen opererer ofte i sådanne

sproglige og erkendelsesmæssige grænsesituationer og særligt ét værk, nemlig Marcel Prousts *På sporet af den tabte tid* (1913-1927) (herefter *På sporet*), kredser om, hvordan søvnen, som en bevidsthedsmæssig tærskel, får et sprogligt udtryk. Den ovenfor citerede ordveksling optræder midt i *Sodoma & Gomorra*, det midterste bind i Prousts værk. De to herrer, den påståelige Dr. Cottard og den adelige M. de Cambremer, er til et aftenselskab hos den borgerlige familie Verdurin et sted på Normandiets kyst. Dr. Cottards hustru er på uheldig vis faldet i søvn midt i selskabet, og det afføder en diskussion om, hvordan man egentlig erfarer og taler om søvn, herunder hvilke medicinske præparater, man kan anvende for at få søvnen til at indtræffe. Samtalen er et strålende eksempel på det, man vil kalde fejlkommunikation, at sproget ikke slår til, for de to herrer er ikke helt på bølgelængde. I Prousts tekst er der et diskursivt sammenstød mellem to måder at skildre og forstå søvnen: Dr. Cottards omtale af søvn og søvnfænomener henhører til et objektivt domæne, nemlig det videnskabelige og rationelle sprog, som doktoren anvender i sit daglige arbejde.¹ M. de Cambremer derimod taler ud fra en forståelse af søvnerfaringer som noget, der knytter sig til subjektet og jegets hverdags erfaringer, og han er derfor skeptisk over for doktorens kliniske redegørelse.

Søvnen skildres hos Proust ofte i et sprog, der har forbindelse til en medicinsk og objektiv diskurs. Det er min påstand, at vi i *På sporet* ser en forandring i subjektets syn på sin egen søvn, der historisk har en forbindelse til udviklingen af medicinsk søvnvidenskab i løbet af det 20. århundrede. Jeg vil argumentere for, at vi hos Proust sporer de første stadier i det, man kan kalde en ekspropriering af subjektets søvnerfaringer til noget, der ligger uden for subjektet selv. Det er emnet for artiklens første del, hvor jeg nærlæser en række centrale søvnskildringer hos Proust, med henblik på at analysere det fortællende subjekts sprog og de diskurser, det er præget

1 Dr. Cottards skråsikkerhed er også et billede på de positivistiske tendenser inden for medicinalvidenskaben, der flourer i Prousts samtid. Se blandt andet Wright. At Proust var ganske velorienteret i sin samtids lægevidenskabelige udgivelser om især søvn er efterhånden ret veldokumenteret, men at han samtidig var meget kritisk over for tendensen til at reducere søvn til et spørgsmål om kemi og biologi fremgår især af den måde, han på komisk vis udstiller Dr. Cottard og en lang række andre læger i værket. Se Béhar.

af. Mere generelt vedrører min undersøgelse det potentiale, jeg mener, der er i at betragte søvn som et emne, der forbinder en sproglig analyse af litterære tekster med bredere socio-kulturelle tendenser og strukturer, med henblik på at afdække hvilken betydning det har, at søvnen i dag primært er et anliggende for den medicinske videnskab. Undersøgelsen er ansporet af et moment i Giorgio Agambens tænkning, nærmere bestemt i *Infancy and History*, hvor han skriver følgende:

...hos Proust er der ikke længere noget subjekt, men kun [...] en uendelig omflakken og et tilfældigt sammenstød af objekter og fornemmelser. Her bryder erfaringsens eksproprierede subjekt frem for at underbygge det, der fra en videnskabelig betragtning, kun kan fremstå som den mest radikale negation af erfaring: en erfaring med hverken subjekt eller objekt, absolut. (Agamben *Infancy and History* 49)²

Selvom dette citat fra Agamben ikke direkte vedrører søvnen hos Proust, mener jeg, at det netop er ved at studere søvnskildringerne i *På sporet*, at vi kan forstå, hvordan subjektets erfaringsverden kan siges at være eksproprieret til et andet domæne, nemlig det medicinske. I den forbindelse vil jeg i artiklens sidste del inddrage refleksioner over forholdet mellem erfaret liv og biopolitik, som det udtrykkes i Giorgio Agambens filosofi og Michel Foucaults tidlige analyser af medicinens påvirkning af subjektets erfaringsverden, og diskutere hvordan det biopolitiske kan sættes i forbindelse med søvnen hos Proust.

LITTERATURENS SØVNLABORATORIUM

I hele *På sporet* er fortællerens³ besvær med at få en ordentlig nattesøvn et gennemgående tema. Værkets første fem-seks sider (der ofte benævnes *ouverturen*) iscenesætter en særlig fortælsituation, hvor søvnløshed, hallucinationer og forskellige erindringssekvenser affødt af kropslige for-

2 Hvor ikke andet er anført er oversættelser mine.

3 To gange i *På sporet* hører vi, at fortælleren måske hedder Marcel, jeg vælger dog af hensyn til diskussionen om udsigelsesforhold udelukkende at tale om 'fortælleren' i denne artikel. Det er dog værd at bemærke at første gang navnet 'Marcel' nævnes er i forbindelse med en søvnskildring, nemlig Albertines søvn og opvågningen i *Fangen 1*.

andringer præger det narrative i sådan en grad, at det fortællende subjekt opløses og mangfoldiggøres (se Fraisse og Landy). Alene det at tale om et fortæller-subjekt i bestemt form hos Proust er suspekt. Hele værket kan siges at være en undersøgelse af, hvad der sprogligt konstituerer et jeg, men i en form, hvor det er besværligt at sige, hvad der udgør afgrænsningen af dette jeg. Hos Proust er jegets udvikling sammenfaldende med analysen af tidens gang i fortællingens forløb og derfor underlagt konstante forandringer. Samtidig er jeget påvirket af de rumlige konfigurationer, især i forbindelse med de forskellige soverum, fortælleren befinder sig i. Intet sted udviskes og udfordres jegets grænser mere end i de øjeblikke, hvor søvnen skildres, og intet sted er det grænsenedbrydende i og omkring jeget mere fremtrædende end i værkets åbning.⁴ Hos Proust sker der nemlig noget særligt med det fortællende jeg, når søvnen skildres. Ifølge Roland Barthes er søvnen i *På sporet*:

... en søvn der kan skrives, fordi den er en bevidsthed om søvn; hele episoden [ouverture] (og følgelig, tror jeg, hele værket der udgår fra den) holder sig således svævende i en slags grammatisk skandale: at sige 'jeg sover' er jo bogstavelig talt ligeså umuligt som at sige 'jeg er død'; skriften er netop den aktivitet, der bearbejder sproget – sprogets umuligheder – til fordel for diskursen. (Barthes 49)

Der er altså noget paradoksalt på færde i subjektets beskrivelse af sin egen søvn, og hele værket er gennemsyret af øjeblikke, der møjsommeligt registrerer bevidsthedens stadier imellem sovende og vågen, og som sågar skildrer subjektets erfaringer i sovende tilstand, som for eksempel her:

Jeg ville lægge bogen, som jeg troede jeg stadig holdt i hånden, fra mig og puste lyset ud. Mens jeg sov, havde jeg hele tiden tænkt over det jeg lige havde læst, men disse tanker havde taget en lidt ejendommelig vending; jeg følte det som om jeg selv var indholdet i bogen: en kirke, en kvartet, kappestriden mellem Frans I og Karl V. (*Swanns verden* 17)

Det bemærkelsesværdige er her, at ikke kun tankerne, men også jeget forandres under søvnen. Den narrative teknik i værkets søvnschildringer er

4 Se min artikel om "Søvnens tid og rum – om at læse søvnen i *På sporet* af den tabte tid" for en udfoldning af dette emne. (Ulrich)

altså præget af glidende overgange⁵ imellem forskellige tilstande, hvor jeget ikke er til at fastholde, og hvor det kan undergå mærkelige forvandlinger og blive både et objekt (en kirke) og en begivenhed (kappestriden).

Hvorfor det netop er et jeg, der er genstand for disse indledende refleksioner over søvnen, forklarer Maurice Pergnier i bogen *Le sommeil et les Signes*: "Hvis de sider, der er dedikeret til søvnen, er skrevet i første person ental, er det, fordi søvnen per definition kun er tilgængelig igennem introspektion, at den er *jegets* privilegerede og eksklusive domæne." (113). At studere søvnen er altså primært et anliggende for det fortællende subjekt, og kun ved introspektion er det muligt at gøre opdagelser på det felt,⁶ siger Pergnier, men det er for mig at se ikke en helt præcis gengivelse af, hvad der foregår i Prousts tekst. Pergniers betragtning overser nemlig, at Prousts prosa "er i gang med at underbyde en af sprogets grundlæggende mekanismer, sondringen mellem et subjekt og et objekt" (Tygstrup 75), som Frederik Tygstrup skriver i artiklen "Proust og det frynsede selv". Der er ganske givet en fortællerinstans, en stemme, der siger jeg i Prousts tekst, men jeget er netop både subjekt og objekt i søvnskildringen.

Alene det at sige 'jeg sover' er altså et paradoks, men det kan trods alt lade sig gøre i sproget, og måske særligt i litteraturen. Det særlige er nemlig, at fortælleren i *På sporet* kan beskrive fornemmelsen af sin forsvinden i søvnen, samtidig med at han sover. Den medicinske videnskab må insistere på en skarpere definitions-mæssig skelnen som for eksempel

5 Udtrykket er hentet fra Cécile Yus "La pensée du sommeil dans A la Recherche du temps perdu": "La technique de glissement entre deux temps narratifs, impliquant des changements de valeur temporelle, contribue à créer une structure chronologique fluide et ambiguë." (Yu 34 n3).

6 Sådan forholdt det sig især på Prousts egen tid og i den forskningslitteratur Proust kendte til beskrives søvnforskning netop som *jegets* domæne. Blandt andet læste han Alfred Maurys studie om *Le sommeil et les rêves* fra 1865, hvor den videnskabelige metode beskrives som noget, enhver kan gøre hjemme i sin egen seng (eller lænestol). Søvnforskeren følger sit eget jeg i indsovningens øjeblikke og registrerer overgangene fra vågen til søvn, nøjagtig som Prousts fortæller gør i værkets åbning. For ikke at forsvinde helt ind i søvnen sørger videnskabsmanden Maury dog for at have en assistent til at vække ham i selvsamme øjeblik, han døser hen, og derved adskiller situationen sig fra *ouverturen*, hvor vi går ud fra, at fortælleren ligger alene i sit soveværelse og slumrer. (Maury 1-2).

denne af Lucile Garma i bogen *Clinique de l'insomnie*: "Vågenhed og søvn er fuldstændig forskellige tilstande, der er usammenlignelige og gensidigt udelukker hinanden" (Garma 109). Hos Proust iscenesættes altså fra første færd en fortæller, der formår at koble disse modsatrettede tilstande, den sovende og den vågne, og gennemgående slører hans prosa den vanlige skelnen mellem subjekt og objekt i teksten.⁷

I artiklen "La pensée du sommeil dans *À la recherche du temps perdu*" pointerer Cécile Yu, at "det specifikke ved Proustsøvnen hviler på den sovende fortællers ['dormeur-narrateur'] dobbelte evne til på én gang at være aktør i og observatør af sin egen slummer." (Yu 33), som for eksempel i denne beskrivelse:

... når jeg vågnede midt om natten og ikke vidste hvor jeg var, vidste jeg heller ikke engang i første nu hvem jeg var; jeg havde bare den samme primitive og ukomplerede fornemmelse af at være til som formentlig ligger og sidder i et dyrs indre, jeg var mere hjælpeløs end en huleboer. (*Swanns verden* 1 10)

Yus udtryk, *dormeur-narrateur*, peger på en mulighed for i litteraturen at skildre søvnens kompleksitet, både som en subjektiv erfaring og som et objektivt fænomen. Når Proust beskriver søvnen i sit værk, gør han det altså delvist som en videnskabsmand, der søger at trænge til bunds i fænomenet, og delvist som et subjekt, der trods alt er den, der erfarer disse bevægelser ind og ud af søvnen. Sprogbrugen omkring det sovende jeg i værkets begyndelse rummer dermed en subtil dobbelthed, det er nemlig på én gang objektivt registrerende, og hele tiden bundet til et subjekt, der siger jeg.

Det særlige ved Prousts tilgang til søvnens æstetik er, at han inkorporerer forskellige diskurser i beskrivelsen af søvnen.⁸ Der er en videnskabelig impuls i søvnskildringerne, og med Nicole Deschamps ord kan man ligefrem tale om Prousts "tekstlaboratorium" (Deschamps 59), når fortæller-jeget

- 7 Se Landy for en uddybning af fortællerforholdene hos Proust og Jean-Yves Tadié, der kalder det, der sker med fortæller-jeget under søvnen, for en fordobling ('*dédoublement*') (Tadié 30).
- 8 Tidstypiske videnskabelige og medicinske betragtninger (Bogousslavsky; Wright) optræder sideløbende med kulturelt bestemte opfattelser af søvnens symbolværdi (Pergnier).

skildrer sin egen søvn. Hans værk er derfor et eksemplarisk litterært eksperiment i grænsen mellem en kunstnerisk og en videnskabelig diskurs (Luckhurst). Allerede i *ouverture* fornemmer vi det, man kunne kalde en diskursiv splittelse i skildringen af søvnen. Den handler om den subjektive erfaring af at sove, men den er skildret i et registrerende sprog, der tilnærmer sig en medicinsk diskurs. Som Henning Goldbæk skriver: "Den første sætning i *På sporet af den tabte tid* lyder som indledningen til en rapport, som en patient er blevet bedt om at aflevere om hele sit liv med alle detaljer; men der er ingen detaljer og overlægen vil blive skuffet" (Goldbæk 113).

Før vi for alvor får læst os ind i værket, er der altså etableret en forbindelse i Prousts tekst mellem søvnen, fortæller-jeget og en sprogbrug, der er medicinsk og objektiv. Søvn er sjældent noget naturligt eller rent kropsligt hos Proust, men altid allerede en sproglig erfaring og i bredere forstand præget af diskurser, især den medicinske, der indvirker på subjektets søvn. Det er værd at undersøge, hvorfor det forholder sig sådan i Prousts tekst, for netop den medicinske diskurs er gennemgående i hele værket, hvad en række studier har påvist.⁹ Vi ved fra sidste del af værket, at fortælleren i stigende grad bliver syg og svagelig. Hans lidelser, som allerede i barndommen manifesterer sig i visse nervøse træk, ender i slutningen af *Albertine forsvundet* med at sende ham på et ophold på en klinik uden for Paris. Om dette ophold skyldes en fysisk eller psykisk lidelse afsløres ikke, og sandheden er nok, at begge dele gør sig gældende, for sygdommen er hos Proust ikke afgrænset til det rent kropslige. Opfattelsen af sig selv som syg påvirker fortællerens perception af verden, hans idéverden, hans sprogbrug, hans psyke, og altså også hans søvn. Værkets *ouverture* er første led i en skildring af et sygt jeg, der stræber efter at blive helt og helbredt, men som hele tiden forhindres i sit projekt, blandt andet i kraft af de diskurser, der omgærder søvnen og subjektet.

SØVN OG SYGDOM

Fra den tidligste barndom har Prousts fortæller lært, at søvnen ikke sådan umiddelbart er til at tale om. I starten af *Swanns verden 1*, efter episoden med madeleinekagen, der fremkalder barndomsbyen Combray i fortællerens

9 se Béhar, Soupault og Wright.

erindring, får vi præsenteret en særlig skikkelse, nemlig fortællerens tante Léonie, der er værkets første egentlige sygdomstilfælde, med undtagelse af fortælleren selv.¹⁰ Jeg vil påstå, at karakteren Léonie er med til at etablere en diskurs omkring søvnen, der forbinder den med patologien og det medicinske igennem det meste af fortællerens liv, helt frem til det moment, hvor *ouverture* finder sted. Tante Léonie introduceres som følger:

...tante Léonie som, efter at hendes mand, min onkel Octave, var død, først havde nægtet at forlade Combray, derpå sit hus i Combray, derpå sit værelse, derpå sin seng, og til sidst ikke længere 'kom ned', men altid lå i sin seng i en ubestemmelig tilstand af melankoli, fysisk svækkelse, sygdom, fikse ideer og fromhed. (*Swanns verden* 170)

Tanten har trukket sig mere og mere tilbage fra omverdenen og lever til sidst udelukkende i sine "to værelser der stødte op til hinanden" (70). De to værelser i tantens bolig i Combray er en særlig konstruktion, der påvirker fortællerens første oplevelse af hendes søvn. Som et slags venteværelse fungerer det første rum som et, der bereder modtagelsen hos den sengeliggende, sygdomsramte tante. Der er meget på spil i den korte beskrivelse, hvor fortælleren venter på at få adgang til tantens soverum, og i første omgang er det afgørende, at han ikke har uhindret adgang til hendes sovekammer. Tanten er altså sygeligt optaget af en række ting, og søvnen er et af de mere dunkle aspekter ved hendes tilværelse. Før fortælleren får lov at entre og betragte den sengeliggende tante, hører vi således, hvordan hun italesætter sin søvn – eller mangel på samme:

10 Her tænker jeg især på den berømte scene, der følger efter *ouverture*, hvor det drejer sig om at fortælleren må gå i seng uden at få det salvende godnatkys fra moren. Den ultimative adskillelse i den forbindelse knytter sig til selve det at sove. I forbindelse med morens godnatkys og fortællerens manglende søvn, florerer en medicinsk sprogbrug, som det lille barn forgæves prøver at begribe. Hans problemer med at sove tilskrives "manglende viljestyrke og mit skrøbelige helbred" (*Proust Swanns verden* 20), hvoraf det første ikke som sådan er patologisk, men derimod en lidelse, der kan forbindes med evnen til som subjekt 'at ville noget'. Denne manglende viljestyrke beskrives af fortælleren som en nervøs impuls. "Men dengang brugte man ikke ordet nervøs, man forklarede ikke årsagen der kunne have fået mig til at tro at der fandtes en undskyldning for at give efter, ja, at jeg måske simpelt hen ikke kunne lade være." (*ibid* 49)

...da [tante Léonie] havde fået for vane at tænke højt, passede hun desværre ikke altid på at der ikke var nogen i værelset ved siden af, og jeg hørte hende tit sige til sig selv: 'Nu må jeg endelig ikke glemme at jeg ikke har sovet' (for hun satte en ære i aldrig at have sovet, en påstand som hele familiens sprogbrug respekterede og bar præg af: Om morgenen kom Françoise ikke op for at 'vække hende', men 'gik ind' til hende; når min tante ville tage sig en lur i løbet af dagen, sagde vi at hun ville 'meditere' eller 'hvile sig', og når hun en gang imellem talte over sig og sagde: 'Det der vækkede mig' eller 'jeg drømte at', rødmede hun og tog det hurtigst muligt i sig igen. (*Swanns verden 1: 73*)

Allerede før fortælleren får lov at sige godmorgen til sin tante, er der altså to forbud, der florerer: Han må hverken gå ind og se hende sove eller tale om hendes søvn. Forbudet mod at nævne søvnen skyldes dels tantens sygdom og dels hendes religiøsitet. Søvnen er i bibelske sammenhænge ofte et billede på døden, og hvis der er noget, den sygdomsramte og dybt religiøse tante ikke ønsker, er det at blive mindet om den uundgåelige konsekvens ved hendes sygdom, nemlig døden. Fortællerens første erfaring af søvnen hos et andet menneske signalerer, at søvn ikke er noget, der fremstår umiddelbart og naturligt, men altså er formidlet igennem nogle komplekse sociale og sproglige koder, som han endnu har til gode at lære at kende. Denne skildring er relevant, fordi den henleder opmærksomheden på elementer, der er sammenvævet i det første møde med tantens søvn. Sproget omkring søvnen henviser ikke til hendes subjektive erfaringsverden, men peger mod henholdsvis den medicinske videnskab og de religiøse dogmer, der præger hendes liv. At det forholder sig sådan kan mit næste eksempel illustrere, for da fortælleren endelig får lov at gå ind i tantens soveværelse, får vi en beskrivelse af det møblement, der knytter sig til hendes hverdagsritualer:

På den ene side af hendes seng stod en stor gul citrontræskommode og et bord der både mindede om et apotek og et højalter, hvor der under en lille statue af Jomfru Maria og en flaske Vichy-Célestins-vand lå nogle messebøger og lægerecepter, alt hvad der gjorde det muligt for hende at følge såvel gudstjenesten som lægens forskrifter, og som satte hende i stand til at overholde tiderne både for pepsinen og aftensangen. (*Swanns verden 1 74-5*)

Værelsets indretning er ikke så usædvanlig endda, men hos Proust fortæller denne konfiguration af elementer noget om tante Léonies opfattelse af søvn og sygdom. Tag nu tantens kommode, som altså både fungerer som et apo-

tek og et højalter. Både pepsinen og aftensangen tjener som en regulering af døgnrytmen og påvirker søvnen på forskellig vis. Det kan umiddelbart være et tegn på, at lægevidenskaben, her hos tante Léonie, er blevet ophøjet til religion. Eller modsat at det religiøse er blevet sekulariseret. I hvert fald er de to instanser sat i forbindelse med hinanden, selvom de "formelt set er modstridende" (Wright 349). Dette udgør i Prousts tekst altså et sammenstød mellem to måder at regulere søvnen på. Aftensangen peger mod den religiøse kontekst, hvor man bad til en højere magt for at sikre sig søvnens komme og beskytte sig selv mod farer og ulykker. Lægens forskrifter peger mod de nybrud i lægevidenskaben, som finder sted på dette tidspunkt og som indsætter netop lægen som en ny autoritet i samfundet.¹¹ I tilfældet med tante Léonie er der således en tendens til, at medicinen fortrænger og forstyrrer den religiøse kontemplation. Den regulerende instans i Combray er ikke længere religionen, men lægevidenskaben (Wright 351), og dens fremskridt med hensyn til medicinering og behandlinger trænger helt ind i det private rum, der tidligere var forbeholdt det religiøse.

Når Léonie regulerer sin egen søvn, er det altså ikke længere ud fra en subjektiv vurdering af, hvilket behov hun måtte have for at sove, det er heller ikke en gejstlighed, der dikterer sovetiderne med rod i lokalt forankrede traditioner og religiøse dogmer, derimod er det en objektiv instans, nemlig den nationale lægestand, repræsenteret ved den lokale doktor, der taler direkte til Léonie igennem en række recepter. Derved får patienten tildelt et nyt ansvarsområde, nemlig reguleringen af sin egen søvn. Tante Léonie er et eksempel på, at den medicinske diskurs begynder at internalisere sig i individet som en moralsk habitus. Dog er tante Léonie stadig ikke helt løsrevet fra den religiøse dimension i opfattelsen af søvnen, hvad hendes møblement blandt andet bevidner. Alligevel er tendensen klar: Det medicinske er trængt ind i det private, når det drejer sig om at regulere og regelsætte omkring søvn og sundhed, og det bemærker fortælleren.

Ingen ved dog, om tanten virkelig er syg, eller om det er noget, hun bilder alle (inklusive sig selv) ind. Selv efter hendes død er ingen sikre på,

11 "Er lægerne ikke kroppens præster?" (71) spørger Foucault polemisk i *Klinikkens fødsel*, hvor han også beskriver, hvordan der i løbet af 1800-tallet opstår "en nationaliseret lægestand, der var organiseret som gejstligheden" (70).

hvad hun fejlede (*Swanns verden* 1 214). Serge Béhar skriver derfor i *L'univers médical de Proust*, at "Léonie opfinder sin sygdom, ligesom man opdager et talent" (60), og de begivenheder, der udspiller sig i hendes soveværelse, beskrives da også senere som "dette 'skuespil i en seng'" (*Swanns verden* 1 164). At opføre et skuespil omkring sine senge- og sygdomsritualer kan jo lyde meget uskyldigt og hyggeligt, men Léonie er, som mange af romanens personer, en tragisk skikkelse, blandt andet fordi hun ikke formår at give sine subjektive erfaringer et passende sprogligt udtryk. Tragedien omkring Léonie er jo, at man ikke tror på hende, og at hendes subjektive sygdomserfaringer underkendes af det omkringliggende samfund. Hun har lært, at det ikke nytter noget at søge at udtrykke sig omkring sygdom og søvn, derfor foretrækker hun at lade være og lader i stedet henholdsvis en medicinsk og en religiøs diskurs præge hendes erfaring af at sove. Hun eksproprierer sin subjektive søvnerfaring til det medicinske og det religiøse. Og min pointe er, at denne opfattelse inkorporerer sig i fortælleren og gør selve det at tale om søvnen til et problemfyldt område i hele hans liv. Det er Léonie, der i radikal forstand præger ham på denne måde og altså skaber forbindelsen mellem sygdom og søvn, subjektivitet og sprog i ham helt fra barnsben af.

Allerede på dette tidlige stadie i romanen lærer fortælleren således, at søvnen er noget, der skal iscenesættes, og at den rolle, der knytter sig til den sovende, omgærdes af visse uigennemskuelige sproglige logikker. Det sproglige forbud omkring tante Léonies søvn kobles i øvrigt, ved en metonymisk forbindelse, med hendes behov for at tale med sig selv:

Hun talte altid ret lavt, for hun troede at hun havde noget i hovedet der havde løsnet sig og var gået i stykker, og som ville have forskubbet sig hvis hun talte for højt, men hun forholdt sig aldrig tavs ret længe ad gangen, selv når hun var alene, fordi hun troede at det var godt for halsen at tale, og at hun ved at holde blodcirkulationen i gang kunne mindske hyppigheden af de kvælnings- og angstanfald som hun led af. (*Swanns verden* 1 72)

Talen tjener her en særlig funktion for tanten: Den opretholder livet. Det er vigtigt at tale, for det holder døden borte i en overført betydning, hvor søvnen er billede på døden, men også igennem tantens tvivlsomme medicinske ræsonnement, at det er sundt at tale for at 'holde blodcirkulationen

i gang'. Tante Léonie sætter altså gang i en evindelig monolog for at holde søvnen og sygdommen borte. Deri ligger en første erfaring af søvnen som noget angstfremkaldende og negativt, for det er den, der forhindrer subjektets sprog, det er den, der umuliggør, at jeget kan være ved bevidsthed og tale med sig selv.

DEN MEDICINSKE DISKURS

Problemet med at skildre søvnens subjektive dimensioner i et objektivt sprog, som den udfoldes hos Proust, er som sådan ikke nyt. Søvn som enten subjektiv erfaring eller objektivt fænomen er forsøgt forklaret og forstået igennem hele menneskeheds historie og er derfor ikke kun et emne for nyere sundhedsvidenskabelige tilgange, men spiller en meget bredere rolle i kulturen som grænse for den menneskelige bevidsthed. Alligevel er der de seneste 80-100 år sket en væsentlig forandring i den måde, vi forholder os til søvnen på. I *The Sleep of Others* beskriver Kenton Kroker, hvordan den videnskabelige undersøgelse af søvnen undergår drastiske udviklinger i løbet af 1900-tallet. Ifølge Kroker går søvnforskningen fra at være "formuleret med udtryk fra individuel psykologi før år 1900" (6), hvor alt der blev skrevet om emnet "forudsatte forskellige grader af selv-betragtning både for forfatteren og læserens vedkommende" (18), til i slutningen af århundredet at kredse om "evnen til at visualisere søvnen i kraft af registrerede grafiske data" (16). Vores måde at se på og omtale søvnen over de sidste hundrede år har dermed ændret sig radikalt. Der er tale om en "transformation af søvn fra et aspekt af erfaringen nært beslægtet med intethed, til et fuldgældigt videnskabeligt objekt." (429-30). Når lægevidenskaben i dag søger at beskrive og begribe søvn, er det altså som et fænomen, en genstand, der kan måles og vejes uafhængigt af det sovende subjekts egen erfaringsverden.

At søvn efterhånden primært er et emne for medicinsk videnskab og sundhedsforskning er ikke uden betydning. Flere sociologer har de senere år analyseret de samfundsmæssige konsekvenser af, at søvn og søvnproblemer ikke længere er "en rent personlig særegenhed" (Hoffman 29), men derimod indlejret i et komplekst system af offentlige og private instanser, der på forskellig vis varetager alt fra forskning, medicinering, folkeoplysning og regulering af døgnrytmer og søvnpraksisser (se Williams *Sleep and*

Society og *The Politics of Sleep*). Bag de sociologiske og medicinhistoriske betragtninger kan spores en arv fra Michel Foucaults analyser af, hvordan en politisk regulering af liv og kroppe i 1700- og 1800-tallet forandrer menneskets erfaringsverden og præger den måde, vi i dag indretter samfundet på. Det er det, Foucault i en række sene tekster udtrykker i begreberne biomagt og biopolitik, men som på sin vis er at spore allerede i de tidlige arbejder, blandt andet *Klinikkens fødsel* og *Overvågning og straf*. At betragte søvnen som endnu et område, der kan henregnes til det biopolitiske synes umiddelbart oplagt, men ikke helt uproblematisk.

I *Klinikkens fødsel* benytter Foucault begreberne *det medicinske og kliniske blik* til at beskrive det epistemologiske brud, der sker i Frankrig fra ca. 1785-1830, hvor lægevidenskaben institutionaliserer sig i det, man kalder en klinik. Hvad der umiddelbart virker som et meget snævert studie af patologi og sygdomshistorie, viser sig hos Foucault at vedrøre "et sammenfald mellem det medicinske og sociale rum" (Foucault 69) og at have vidtrækkende konsekvenser. Hos Foucault er det væsentlige, at der eksisterer en "korrelation mellem det synlige og udsigelige" (258) i det erkendelsesmæssige nybrud forbundet med klinikkens opståen. I takt med at perceptionen af menneskekroppen og dens sygdomme ændrer karakter, ændrer sproget sig også. Og i takt med at sproget ændrer sig, ændrer subjektet sit syn på sig selv (259). Det er nu ikke længere et privat sprog, der benyttes til at diagnosticere sygdomme, men et offentligt og videnskabeligt. Og dette er ikke kun et spørgsmål om et fokusskift i sundhedsvidenskabelig forskning, men om magt. Sygdom og sundhed går i den periode, Foucault skildrer, fra at være forbeholdt "dagligdagens erfaringsverden" (69) til at være et offentligt anliggende, hvor konsekvensen er, at "lægens fremmeste opgave er af politisk art" (72).

Foucault registrerer altså et epistemologisk skift, der influerer på de diskursive magtstrukturer, der præger det moderne samfund og derigennem redefinerer, hvad det vil sige at være et subjekt. Implicit i Foucaults analyser er, at sprogets funktion er altafgørende for forståelsen af subjektets rolle i samfundet. Man kan ligefrem tale om, at subjektet bliver identisk med sproget. Dette aspekt, der vedrører forbindelsen mellem subjektets sprog og de diskursive magtstrukturer, er et hovedproblem i Agambens

filosofi, der kan betragtes som en videreudvikling af Foucaults tanker om biopolitik.¹² Når jeg inddrager Agamben, er det dog ikke med henblik på i detaljer at redegøre for den videreudvikling af Foucaults begreb om det biopolitiske, men derimod fordi jeg i Agambens tidlige tænkning finder aspekter, der belyser problemet med at repræsentere subjektets søvn i et objektivt sprog, som det blandt andet artikuleres i Prousts værk.

BIOPOLITIK OG DEN SPROGLIGE ERFARING

Det er i refleksioner over tærskelsituationen mellem det udsagte og det uudsigelige, mellem det subjektive og de-subjektivering af individet, at Agambens filosofi udfolder sig. Derfor kan den relateres både til de diskursive problemer i moderne søvnvidenskab og til litteraturens bearbejdning af subjektets søvnerfaringer gennem sproget, som vi har set det udfoldet hos Proust. I *Resterne fra Auschwitz. Arkivet og vidnet (Homo Sacer III)* skriver Agamben, at "[d]en subjektivitet og bevidsthed, hvorved vor kultur har ment at kunne finde sit mest solide grundlag, bygger på det mest skrøbelige og prekære, der findes i verden: ordets fremkomst." (122). Det, der kendetegner mennesket (i modsætning til dyrene), er altså ikke, at vi har sprog, men derimod at mennesket har en erfaring af spaltningen mellem sprog og stemme (Bolt 23), og denne før-sproglige og før-subjektive erfaring benævner han 'infansen'. Jacob Lund Pedersen har i sin Ph.d.-afhandling, "Den subjektive rest. Udsigelse og (de)subjektivering i kunst og teori", argumenteret for, at Agambens begreb om 'infansen' er centralt for forfatterskabets senere refleksioner over biopolitik og det nøgne liv. I *Infancy and History* præciserer Agamben, at der i begrebet om infansen ikke er tale om "noget der skal søges før og uafhængigt af sproget, i en psykisk virkelighed, som sproget ville være et udtryk for" (54 – min oversættelse). Derimod er der i begrebet tale om en erfaring af selve sproget, der først træder frem for

12 I boken *Homo Sacer*, der Agamben skisserer sitt opprinnelige prosjekt eller forskningsprogram i forhold til biopolitikken, plasserer han seg i en viss forstand i 'forlengelsen av Foucault', men likevel er hans posisjon grunnleggende forskjellig. (Myklebust "Språk, subjektivitet og livspolitik. Om et grunnproblem i Giorgio Agambens *Homo Sacer*-bøker." 88)

subjektet i det øjeblik sproget approprieres, det vil sige i et interval, hvor barnet (in-fanzia) konfronterer "sproget som noget præ-eksisterende der skal approprieres" (Bolt 22). I Pedersens udlægning bliver det til, at

[s]proget er det eneste medium, hvorigennem det er muligt at kommunikere forskellen mellem sproget og det individuelle levende væsen, hvor det er muligt at kommunikere, at vi som udsigelsessubjekter ikke længere er til stede i det i sproget udsagte, men samtidigt er det også udelukkende i og gennem sproget, at vi erfarer vores non-koincidens, vores manglende sammenfald med sproget, og dermed erfarer en ikke-sproglig dimension, altså den før-subjektive 'infantile' del af vores subjektivitet, som er uden for sproget; som går forud for sproget. Det er således umuligt at komme i forbindelse med infansen uden at gå gennem, er-fare [sic], sproget. Det erfarende individuelle levende væsen, infansen, er det, der udelukkende 'eksisterer' som altid allerede udelukket af sproget og repræsentationen, som altid allerede eksproprieret og desubjektiveret. (Pedersen 71)

Hos Agamben er der en erkendelse af, at store dele af vores livserfaringer ikke er tilgængelige for os som noget umiddelbart forståeligt igennem sproget. Der er tale om en 'ekspropriering' af erfaringen (Agamben *Infancy and History* 15). Det betyder ifølge Agamben ikke, at der ikke længere eksisterer erfaringer, men derimod at de "udspiller sig uden for individet" (17). Således spørger Agamben i et senere essay med titlen "Identitet uden person": "Hvordan er det i det hele taget muligt at kommunikere [...] gennem en biologisk identitet?" (Agamben "Identitet uden person" 62). Hvad vil det, med andre ord, sige at være et sprogligt, kommunikerende subjekt i en verden, hvor subjektet er underlagt et apparat, der udelukkende definerer subjektet igennem objektive, kvantificerbare, biologiske data?

I relation til moderne søvnforskning kommer dette problem til udtryk i det stigende fokus, der er på biometriske dispositiver og teknologiske landvindinger, der tilsyneladende skal muliggøre radikale opdagelser i forbindelse med den subjektive søvnerfaring. Som A. Alvarez skriver i bogen *Natten*: "Hjerneforskere har idag [ibid] udviklet uhyre sofistikerede teknikker til at registrere, hvad der foregår i hjernen, både når den befinder sig i en sovende og i en vågen tilstand. Men vi savner stadig midlerne til at måle en subjektiv oplevelse. Så længe det er tilfældet, vil professionelle og lægfolk have vanskeligt ved at forstå hinanden." (101). Alvarez lægger op til, at det er apparaturets, teknologiens, mangler, der gør, at vi i dag

ikke kan måle og registrere menneskets subjektive søvnerfaringer. Den objektive registrering af søvnen er altså et spørgsmål om forfinelse af teknikker og i en vis forstand en ekspropriering af den subjektive erfaring af at sove. Drømmen om, at vi en dag ved hjælp af et biometrisk apparatur vil kunne måle søvnens subjektivitet som noget objektivt, er besnærende. Tante Léonie drømte selv om et lignende apparat, så hun kunne slippe for at tale med de læger, der besøgte hende: "... tante Léonie, [som] efter at have haft besøg af en vis læge der havde vist sig skeptisk med hensyn til hendes sygdoms realitet, havde ønsket opfindelsen af et apparat som skulle gøre det muligt for lægen at mærke alle sin patients dårligdomme, så han bedre kunne forstå dem" (Proust *Albertine forsvundet* 178). Som jeg ser det, er problemet ikke, at søvnvidenskaben mangler at udvikle nye teknologier til at registrere subjektets søvn, men derimod at den ikke reflekterer over betydningen af sproget i forståelsen af subjektets erfaring af at sove. Det brugbare i Agambens tænkning, i forhold til at forstå søvnen, er, at han undersøger, hvad det betyder, at vores opfattelse af at være et bevidst subjekt er nært forbundet med den måde, vi bruger sproget på.

Når vi hengiver os til søvnen, bliver jegets grænser nedbrudt, og tidsfor-nemmelsen suspenderes midlertidigt. Det er det, Prousts fortæller undersøger og beskriver gentagne gange i løbet af *På sporet*. Men det er ikke kun søvntilstanden, der har betydning for den måde, jeget fremtræder. Litteraturlæsning, som sproglig erfaring, kan på lignende måde beskrives som en bevidsthedsmæssig tærskelerfaring, hvor der sker en udviskning af jegets grænser. Det kan illustreres gennem en scene i midten af *Swanns verden*, hvor fortælleren sidder i baghaven hos tante Léonie og læser. Bogen, han læser, er spændende, tiden synes at gå alt for hurtigt, og pludselig er det, som om han falder ud af tiden:

...hver time syntes jeg kun der var gået ganske få øjeblikke siden klokken havde slået sidste gang [...]. Af og til slog dette alt for tidlige slag to gange mere end det sidste, der var altså ét jeg ikke havde hørt, noget der havde fundet sted, men som ikke havde fundet sted for mig; læsningen, magisk som en dyb søvn, havde narret mine hallucinerende ører og udvisket den gyldne klokke fra stilhedens azurblå overflade. (*Swanns verden* 1 123-4)

Det interessante her er, at læsningen sammenlignes med søvnen, at det er ensartede processer der udspiller sig i jegets erfaringsverden, når de to fænomener beskrives. I den citerede scene afføder fordybelsen i litteraturen en midlertidig suspendering af jegets fornemmelse af sin omverden og af tidens gang. I selve læseprocessen, hvor bevidstheden prøver at danne en mening ud af de læste ord, sker der noget, der kan minde om den omflakkende bevidsthed, der præger de hypnagogiske tilstande i *ouverturen*. Peter Schwenger taler i bogen *At the Borders of Sleep. On Liminal Literature* ligefrem om litteraturlæsning som "en form for sproglig hypnagogia" (21). Det skyldes ifølge Schwenger, at "ethvert litterært narrativ flimrer i kanterne med uforudsigelige associationer." (ibid.) Processen med at læse og forstå en litterær tekst udspiller sig i periferien af vores bevidsthed, i en tærskelzone, hvor "bevidstheden simultant bevæger sig i mange retninger" (xii). Når vi læser, er vi på én gang i færd med at "huske den allerede læste tekst, og anticipere den kommende tekst" (ibid), og det er denne flimrende og grænseløse tilstand, der får læseprocessen til at minde om bevidsthedens omflakken, når vi prøver at falde i søvn, eller når vi er i færd med at vågne. Læsning og stadierne omkring indsovning og opvågningen indebærer dermed en form for temposkift i vores bevidsthed, hvor vi pludselig fornemmer visse før-bevidste sansninger, der løber om kap med vores forstand. I læsescenen i baghaven er det selve bevidstheden, der bevæger sig hurtigere, end jeget kan opfatte:

For selv om man har en fornemmelse af altid at være omgivet af sin bevidsthed, er det ikke som i et statisk fængsel, det er snarere som om vi rives med af den i en evig impuls til at prøve at overhale den, nå udenfor, med en slags håbløshed over altid at høre den samme klang som ikke er et ekko udefra, men genlyden af en vibreren i vores eget indre. (*Swanns verden* 1 122)

I *ouverturen* er det fornemmelser i kroppen, der genkender omgivelsernes form "endnu før [...] bevidsthed[en], som tøvede på tærsklen til tider og former, havde nået at identificere huset..." (*Swanns verden* 1 11). Det Prousts fortæller skildrer for os, er altså alle de erfaringer, der sædvanligvis ikke er tilgængelige for bevidstheden, eller som befinder sig på grænsen af vores bevidsthed, det vil sige erfaringer, der i en vis forstand "udspiller [sig] udenfor individet" (Agamben *Infancy and History* 17). De erfaringer,

der knytter sig til jegets søvn, er i dag 'eksproprieret' til et medicinsk domæne. Det skyldes, at bevidsthedens forskellige stadier, i overgangen fra vågen til sovende, ikke længere registreres af subjektet selv, men derimod af avanceret teknisk apparatur, der giver et objektivt billede af jegets søvn. Kunststykket er derfor at sætte ord på disse 'eksproprierede' erfaringer, så de bliver begribelige, og det er netop, hvad Proust gør. Han udviser grænsen mellem subjekt og objekt i skildringen af jegets søvn, og dermed opstår det, som Agamben i det citat, jeg bragte i artiklens indledning, kalder "den mest radikale negation af erfaring: en erfaring med hverken subjekt eller objekt, absolut. (Agamben *Infancy and History* 49 – min oversættelse). Prousts søvnskildringer underbyder altså "sondringen mellem et subjekt og et objekt" (Tygstrup 75), som er en forudsætning for den medicinske tilgang til søvn. Det er netop i litteraturen, at tærskelsituationen mellem en subjektiv og objektiv erfaring kan få udtryk, hvad min analyse af *ouverturens* komplekse udsigelsesforhold i artiklens første del gerne skulle illustrere. Læsning af litteratur muliggør i det hele taget, at vi potentielt kan erfare det som normalvist ligger og slumrer i periferien af vores bevidsthed. Hos Proust er dette erfaringspotentiale udtrykt løbende i romanens skildringer af sovende subjekter, men mest udtalt altså i værkets *ouverture*. Både Prousts prosa og Agambens filosofi peger derved på den sproglige og litterære analyse som et potentiale for en moderne søvnvidenskab, der ønsker at indbefatte den subjektive søvnerfaring i udforskningen af fænomenet søvn.

Jacob Ulrich er ekstern lektor i litteraturhistorie, Aarhus Universitet. Har bidraget til og redigeret en række udgivelser om Marcel Proust, bl.a. *Passage – tidsskrift for litteratur og kritik* nr. 73: Proust (2015), *Ind i Prousts værk – 19 læsninger af 'På sporet af den tabte tid'* (2012) og *Proust bulletin #7 – Proust og Venedig* (2011). Den trykte artikel er del af et pågående arbejde om søvnens litteraturhistorie.

THE SLEEPING SUBJECT

Medicine, Biopolitics and Literature

In this article, I consider how questions of subjectivity and self pose problems for the conception of sleep as a field of scientific study. During the twentieth century, the study of human sleep underwent significant changes

and is now considered a fully fledged scientific object available for scrutiny outside of purely subjective criteria. It is nevertheless relevant to question how the expropriation of subjective sleep experiences to a medical and technological domain affects the conception of human sleep. The interplay between subjective sleep experiences and objective as well as medical depictions of sleep is inherent in the narrative framework of Marcel Proust's *A la recherche du temps perdu* (1913-1927), most prominently expressed in the narrator's sustained effort to articulate his experience as a subject in sleep. By applying Giorgio Agamben's conception of the expropriation of subjective experience as a pre-condition for a biopolitical critique of modern sleep science, I argue that Proust's narrative articulates the crucial connection between language and subjectivity in the experience of sleep. I conclude by suggesting that a linguistic and literary analysis of subjective experience is a necessary pre-condition for any serious effort to grasp subjective sleep in medical and scientific terms.

Keywords: sleep, subjectivity, literature, biopolitics, Marcel Proust, Giorgio Agamben, Michel Foucault

LITTERATUR

- Agamben, Giorgio. *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life, I*. Stanford: Stanford University Press, 1998
- Agamben, Giorgio. "Identitet uden person", *Nøgenhed*. Frederiksberg: Forlaget ANIS, 2012
- Agamben, Giorgio. *Infancy and History: Essays on the Destruction of Experience*, London & New York: Verso, 1993
- Agamben, Giorgio. *Resterne fra Auschwitz. Arkivet og vidnet (Homo Sacer III)*. København: Billedkunstskolernes Forlag, 2012
- Alvarez, Al. *Natten. Om nattens liv, nattens sprog, søvn og drømme*, København: Tiderne Skifter, 1995
- Barthes, Roland. "I lange tider gik jeg tidligt til ro", *Om litteraturen: To lektioner*, København: Babette, 1985
- Béhar, Serge. *L'univers médical de Proust*. Cahiers Marcel Proust, Paris: Éditions Gallimard, 1970
- Bogousslavsky, Julien. "Marcel Proust's Fictional Diseases and Doctors". Red. Bogousslavsky, Julien: *Literary Medicine: Brain Disease and Doctors in Novels, Theater, and Film*. New York: Karger, 2013
- Bolt, Mikkel. "Forord". Red. Stefan Iversen, Henrik Skov Nielsen & Dan Ringgaard. *Ophold. Giorgio Agambens litteraturfilosofi*. København: Gyldendals Bogklubber, 2004

- Deschamps, Nicole. "Le sommeil-rêve comme laboratoire du texte proustien", *Études françaises* 30: 59-79, 1994
- Foucault, Michel. *Klinikkens fødsel*. København: Hans Reitzels Forlag, 2000
- Foucault, Michel. *Overvågning og straf*, på dansk ved Mogens Chrom Jacobsen, Frederiksberg: DET lille FORLAG, 2002
- Fraisse, Luc. *L'éclectisme philosophique de Marcel Proust*. Paris: Presses de l'université Paris-Sorbonne, 2013
- Garma, Lucile. *Clinique de l'insomnie*, Paris: Presses Universitaires de France, 1994
- Goldbæk, Henning. *Marcel Proust og barokkens genkomst: En læsning af På sporet af den tabte tid*, Hellerup: Forlaget Spring, 2002
- Hoffman, Eva. *Time*. London: Profile Books, 2009
- Kroker, Kenton. *The Sleep of Others and the Transformations of Sleep Research*. Toronto: University of Toronto Press, 2007
- Landy, Joshua. *Philosophy as Fiction: Self, Deception, and Knowledge in Proust*. New York: Oxford University Press, 2004
- Luckhurst, Nicola. *Science and Structure in Proust's A la Recherche du Temps perdu*. Oxford: Clarendon Press, 2000
- Mabin, Dominique. *Le sommeil de Marcel Proust*, Paris: Presses Universitaires de France, 1992
- Mauray, Alfred. *Le sommeil et les rêves*. Paris: Didier et Cie, 1985
- McLoughlin, Daniel. "From Voice to Infancy. Giorgio Agamben on the existence of language. *Angelaki*, bind 18, hæfte 4: 149-164, 2013
- Myklebust, Ragnar Braastad. "Språk, subjektivitet og livspolitik. Om et grunnproblem i Giorgio Agambens *Homo Sacer*-bøker." *Agora*, bind 29, hæfte 4: 74-102, 2011
- Pergnier, Maurice. *Le Sommeil et les Signes*, Paris: L'Age d'Homme, 2004
- Pedersen, Jacob Lund. *Den subjektive rest. Udsigelse og (de)subjektivering i kunst og teori*. Ph.d.-afhandling. Institut for Æstetiske Fag, Afdeling for Æstetik og Kultur. Aarhus Universitet, 2005.
- Proust, Marcel. *På sporet af den tabte tid – Albertine forsvundet*. Viborg: Multivers, 2014
- Proust, Marcel. *På sporet af den tabte tid – Guermantes' verden 1*. Viborg: Multivers, 2011
- Proust, Marcel. *På sporet af den tabte tid – Sodoma og Gomorra 2*. Viborg: Multivers, 2013
- Proust, Marcel. *På sporet af den tabte tid – Swanns verden 1*. Viborg: Multivers, 2002
- Schwenger, Peter. *At the Borders of Sleep. On Liminal Literature*; Minneapolis: University of Minnesota Press, 2012
- Soupault, Robert. *Marcel Proust, du côté de la médecine*. Paris: Librairie Plon, 1967
- Tadié, Jean-Yves. *Proust et le roman*. Paris: Gallimard, 1971/2003
- Tygstrup, Frederik. "Proust og det frynsede selv". Red. Baggesgaard, Mads Anders. *PASSAGE – tidsskrift for litteratur og kritik* 73 (Sommer 2015): 67-76
- Ulrich, Jacob. "Søvnens tid og rum – om at læse søvnen i *På sporet af den tabte tid*". Red. Baggesgaard, Mads Anders. *PASSAGE – tidsskrift for litteratur og kritik* 73 (Sommer 2015): 43-56
- Williams, Simon J. *Sleep and Society: Sociological Ventures into the (Un)known*. London: Routledge, 2005

Williams, Simon J. *The Politics of Sleep: Governing (Un)consciousness in the Late Modern Age*; London: Palgrave, 2011.

Wright, Donald. *Du discours médical dans À la recherche du temps perdu: Science et Souffrance*. Paris: Honoré Champion Éditeur, 2007

Yu, Cécile. "La pensée du sommeil dans A la Recherche du temps perdu". *Littérature*; No129 Marts (2003): 33-45

